

a név, a tulajdonos vagy a törzsfő neve volt a legfőbb tájékoztatósi fogódzó (pl. *Acsa, Andocs, Aracs, Barcs, Baté, Bélavár, Beleg* stb.).

A földrajzi név keletkezésének más indítéka a táj valamely sajátossága: a talaj minősége (*Homok, Kőkút*), a településre jellemző növénynév (*Főnyed, Gyugy*), madár- vagy más állatnév (*Füred, Zamárdi*). Így keletkezett a településnevek 26%-a.

Vannak továbbá olyan nevek, amelyek foglalkozást jelölnek (*Fonó, Fonyód, Ötvös...*, *Kovácsi, Mosdós* stb.). Ezek aránya 5%.

A betelepült népek nevével jelölték a somogyi településnevek 7%-át (*Német-, Magyar, Csehi, Lengyel* stb.).

Ugyanennyi a templom címével (titulusával) vagy más, vallási nevekkal jelölt falunév (*Szentbalázs, Szentborbás, Szentgyörgy, Kisasszond* stb.).

Elenyészően kevés a vásártartás napjáról elnevezett falunév Somogyban, mindössze kettő: *Szerdahely* és *Kéthely*.

A többi (mintegy 10%) nevet nem magyarok adták a településnek (*Visnye, Taszár, Toponár* stb.).

VÁRKONYI IMRE

Az első magyar helynévgyűjtő: Szabó Károly

Noha nyelvemlékeink és a régi oklevelek sok földrajzi nevet és helymegjelölést tartalmaznak, csak az 1850-es évek elején történnek meg az első jelentős lépések a magyar helynevek gyűjtésében. Az Akadémia folyóiratában, az Új Magyar Múzeum (a továbbiakban: ÚMM.) 1850. évi kötetében RÉVÉSZ IMRE teológus, a később tekintélyes történész és egyházpolitikus bejelenti, hogy elkezdte a helynevek feljegyzését. Leveléhez 800 helynevet csatol (i. h. 168–81). Majd ismerősei segítségével 2000 helynevet állít össze szótárszerűleg. Ez az értékes gyűjtemény az Akadémia kéziratárában található. (É. KISS SÁNDOR, Révész Imre 1853. évi helynévgyűjteménye c. kiadványában közlésezi e neveket, és foglalkozik Révész névtani fejtegetéseivel is: Magyar Névtani Dolgozatok 21. sz., Bp., 1981.)

Tervszerű, a mai igényeket is nagyjából kielégítő feljegyző munkájával a tehetséges, művelt, az irodalomban és a történettudományban is jártas fiatal ügyvéd, SZABÓ KÁROLY jelentkezik egy települési egységnek, szülőfalujának, a Békés megyei Köröstarcsa helyneveinek teljességre törekvő közzétételével (ÚMM. 1850–51. I, 370–7). Megadja a név jelölte terület, határrész térszíni formáit, művelési adatait, közli a paraszti adatközlőknek a névre vonatkozó tárgyszerű magyarázatait, továbbá a folklórközléseket, a regéket stb.

Ezek alapján tekinthetjük Szabó Károlyt az első igazi magyar helynévgyűjtőnek.

Szabó Károly többek közt ezt írja: „... a magyar helynevek gyűjteménye nemcsak történeti, hanem kivált nyelvészeti szempontból megbecsülhetetlen kincset fog tartalmazni” (i. h. 370). — Gondosan tanulmányoztam az Akadémia Könyvtárának kéziratárában Szabó Károlynak Toldy Ferenchez intézett leveleit. Ezekben tájékoztatja jóakaróját és barátját olvasmányairól, fordítói munkájáról, népdalgyűjtéséről. A mi szempontunkból legfontosabbak azok a levelek, amelyekben a helynevek-

ről ír. E levélrészletekből majd a Békési Élet c. megyei folyóirat számára készítendő tanulmányomban idézek bővebben. Jelen előadásomban csupán egy rövid részletet említék Szabó Károlynak 1850. évi nov. 23-án Szirákról írt leveléből. „A magyar helynevek tanulása (így!) azon meggyőződésre vezetett, hogy azok nagyobb része Árpád előtti s a Jászok, Palóczok, Kunok, Avarok, Khazarok hagyományai. E helynevek egész bányája a magyar őstörténetre is”. Nincs most lehetőségem, hogy e kijelentés igazát, részleteit vitassam. A lényeg e kijelentésben az, hogy Szabó őstörténeti szempontból is érdemesnek tartja a helynevek feljegyzését.

Gyűjtésmódszertani szempontból jelentős Szabónak a következő figyelmeztetése: „... hogy a magyar helynevek gyűjteménye teljes és alaposan megfejtett lehetne, mulhatatlan, hogy minden helység és puszták helyneveit olyanok írják össze s magyarázzák meg, amennyiben lehet maga a nép előadása után, mely e neveket adá s így legjobban értheti, kik azon helynek úgy szólván minden talpalt földét ismerik, s annak lakosaival a legszorosabb viszonyban állanak” (ÜMM. 370–1).

E bevezető után ismertetem Szabó köröstarcsai helynévgyűjteményét – lehetőleg az ő szavaival. Először is megállapítja a szerző, hogy Köröstarcsa régi magyar falu. Szól a község történetéről is. „Lakossága – írja – 3700 lélek körül, kizárólag magyarul beszél, szójárása a debrecenitől kissé eltérő, a hosszú *i*-t különösen kedvelő, mely... az egész megyében divatozik, s méltán *békési*-nek (a nép kimondása szerint *bikísi*-nek) nevezetnek”.

Lássunk néhány tarcsai földrajzi nevet Szabó magyarázó szavaival!

I. Út c á i: „1. *Nagyútca*. 2. *Hajnalútca*, kelet felé. [Megjegyezném, hogy az *ú* hosszúságának jelzésében Szabó tévedhetett. Békésen és környékén is van *utca* (rövid *u* hanggal) és *út*, de nincs *útca*.] 3. *Zug*, a Körös területében. 4. *Körösaj*, 5. *Kandia*...”

A II. Szántó föld ei csoportban pl. „*Ösvenhegy*, legnagyobb részben lapályos kaszáló. Így nevezetik, mivel az *Ösveny* nevű két ér vége vagy hegye ide nyúlik. Ösvenhegyen volt 1735. a békesmegyei (így!) és szomszédsági fölkelte nép egyik vezérének, a nép által nagyságosnak címzett Nagy Andrásnak, táborá; azon halmocska helyét, hol zászlója ki volt tűzve, a nép öregebbjei ma is ismerik. ...”

„3. *Telek*, itt annyit jelent, mint televény föld, mely mintegy a víz iszapja által *telt* ... *Telekes* föld Békésben (így!) annyi, mint televényes. *Telek* Csongrádban trágya, *telekezni* trágázni helyett használtatik”. (Az ÉKsz.-ban „a *telek* táji használatban trágya”) Szabó megjegyzi, hogy „a *telek* szó Békésben házhely vagy sessio értelemben az úrbéri törvények szövegének tekintélye mellett sem divatos”.

Nagylapos (a Kaszálói) csoportban: „*Laposoknak* nevezetnek azon terek, melyeket az árvíz tavasszal és ősszel elborít, s melyek rendesen kaszálónak vagy legelőknek használtatnak.”

„*Legelője* közönségesen *nyomásnak* nevezetetik”. Békés városában van ilyen helynév: *Csordanyomás* (l. Békés város néprajza, 126).

„*Folyóvize*: *Körös*, népiesen *Keres*. Ennek egy részét, mely egy csatorna, népiesen *ásás*, által nyaranként kiszárad, *Holt-Körösnek* nevezik”. [Az én megfigyelésem szerint Békésen a *Körös* folyó népi neve: *Kéřzs*, a holtág neve: *Hóut-Kéřzs*.]

„*Ösveny* (az *E r e i* csoportban) a nép értelmezése szerint annyi, mint *öntvény*, kiömléskor szokott megtelni”.

A VIII. csoportban „Álló vizei, közönséges néven *fenek*ek: 1. *Görbefenek*. 2. *Kovácsfenék*. 3. *Nadrágfenék*”.

A IX. csoportban „*Örményei* (a nép szerint *örmények*)”. Szabó Károly e megfigyelése jó. Békésen is *örmény*. Márton László békési önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtő kérésére utánanézett: Minek nevezzük a Körös vízének tölcéserszerűen kavargó veszélyes forgását? *Örmény*-nek ejti Takács László paraszti származású gépkoocsiveető, 50 éves és Nyeste László 76 éves egyénileg gazdálkodó paraszt. De Békésen is a köznyelvi ejtéshez közeledők már így mondják: *örvény*. Hat *örvény* nevét jegyezte fel Köröstarcsán Szabó Károly. Ezek között van a *Lápos örvény*, ehhez fűződik az öreg Márkusról szóló halászrege. E regét pontosan szó szerint közli Szabó Károly. Ebből írta két évvel a cikk megjelenése után Arany János A hamis tanú c. balladáját. E balladának és az alapul szolgáló regének nagy irodalma van. Erre most nem térek ki, csak azt említem, hogy az Őrség határszélén fekvő Farkasfa községben van egy *Esküdes* nevű határrésznév: Ds, e. E névhez is hasonló rege fűződik. Ilyen történet olvasható Révész Imre gyűjteményében Debrecenben *Kárhozat-halom* címszó alatt (vö. É. KISS S. i. m. 31–2).

A X. csoport: „Zugai, a Körös kanyarulata által képzett félszigetek”.

A XI. csoport: „Hátjai. Így neveztetnek az árvíz idején a vízből kilátszani szokott emelkedettebb vonalok, ellentétül a *laposnak* és a *fenéknek*, ahol a víz megfeneklik. 1. *Büñkösdhát*. 2. *Gácsdát*. 3. *Ösvenyhát*, mindhárom a hasonló nevű erek folytatában. 4. *Tűzokdát*. 5. *Dongóhát* a rajtok tanyázó tűzokoktól és dongóktól... 8. *Hépehupáshát*, hullámmázlag gödrös felszínéről nevezetik”.

A XII. csoport *Halmái*. „1. *Edeleshalom*, a hajdan itt állott Edelestől, (egykori falutól) más néven *Kocsihalom*, minthogy a lovaikat legeltető kocsisok rendszeres gyűlhelye. 2. *Telekhalom* a Telek nevezetű földön. 3. *Köveshalom*, a nép itt falu és klastrom voltát emlegeti, a számos itt levő tégladarabok hajdan itt állott épületekre mutatnak;... 12. *Kárhalom*, ez a k. tartsai és mezőberényi határ közé esik, benne a nép rejtett kincseket hisz és keres”.

A XIII. csoport: *Gátjai*. „1. *Hosszúgát*, 2. *Telekgát*, 3. *Síralomgát*, mely a temetőbe visz”.

A XIV. csoport: *Tanyái*: 1. *Csárdatanyák*. 2. *Középtanyák*. 3. *Kúthalmi tanyák*. 4. *Tanyaszél*.

SZABÓ T. ATTILA, A magyar helynévkutatás a XIX. században c. (Kolozsvár, 1944.) tanulmányában a következőképpen méltatja Szabó Károly köröstarcsai helynévgyűjteményét: Szabó Károlynak a helynevekről ismertetett felfogása, illetőleg a köröstarcsai helynevek gyűjteményének közzététele négy pontban jelent haladást a magyar helynévkutatás terén: „1. Új a gyűjtési módszer fontosságának, 2. a gyűjtők helyszíni tájékozottságának és a lakossággal való belső kapcsolatnak a követelménye ... 4. A tájegységek, ill. az egyes települések teljes, válogatás nélküli helynévanyagának összegyűjtése és magyarázata is először tőle hallott kíváncsi” (i. m. 20–1).

Úgy hiszem, hogy teljes mértékben egyet lehet érteni a legnagyobb magyar helynévkutató értékelésével. Különösen, ami a gyűjtés teljességére vonatkozik. Szabó Károly kortársai ui. hajlottak arra, hogy egy-egy nevet emeljenek ki, és azt jegyezzék fel. Bár e téren Szabó is beleesett abba a hibába, hogy néhány nevet kihagyott: „... me-

lyeknek rendszeren a hely fekvésétől vagy a közel halmoktól vett érdektelenebb neveit ezúttal mellőzve...” (i. h. 373).

Engedtessek meg, hogy Szabó T. Attila értékelését néhány gondolattal kiegészítsem.

Szabó azon névmagyarázatai, amelyeknél a névelemek a mai nyelvhasználatban is ismeretesekek, helytállóak. De meg kell említenem Szabó Károly néhány naiv és téves helynévmagyarázatait is. Pl. *Tarcsa* a tart igéből „*Tarts* – írja Szabó – ... meredek emeltséget, vizek melletti magas partot jelent ...” (i. h. 372). A *Baté* örvény nevet görögből eredezteti (uo. 374–5).

Szabó Károly 77 földrajzi nevet közöl. A nevek száma nagy. Igaz, hogy a belterületről csak 4-et nyújt. Arra törekedtem, hogy Szabó gyűjteményéből azokat a neveket mutassam be, amelyeket olyan módszerrel jegyzett fel, amelyek példamutatóak. Ki kell emelnem, hogy milyen pontosan megadja Szabó a földrajzi köznevek jelentését (pl. *hátak*, *laposok*). Érdeme, hogy mindenütt közli a névhez fűződő népi magyarázatok, a határrészekhez fűződő regéket. Azt nem említi Szabó, hogy kinek a tanácsára, kinek a módszere szerint végezte a gyűjtését. Mivel a helynevek iránti érdeklődés a XIX. század elején, közepén jelentkezik Európa-szerte, azt kell gondolnunk, hogy a szerző saját maga alkotta meg gyűjtőmódszerét. És ez nagyon nagy érdem. Lényegében Szabó Károly módszere szerint végeztük el mi is a zalai, somogyi, tolnai, vasi stb. helynévgyűjtéseket. Hogy mivel egészítettük ki a gyűjtés módszerét, azt megtalálhatja az olvasó helynévkiadványaink bevezetőjében. Általában Szabó Károly módszere szerint állította össze Pesty Frigyes is a gyűjtési utasításait. Ezek taglalása azonban most nem feladatom.

VÉGH JÓZSEF

A sóbányászat és sószállítás emlékei földrajzi neveinkben

Sóbányászat és sókereskedelem a Kárpát-medencében szervezett keretek között, forrásaink szerint, a XI. század óta folyik (PAULINYI OSZKÁR, A sóregálé kialakulása Magyarországon. Száz. 1923–24. 635–8). Régészeti leletek alapján tudjuk azt is, hogy a sónyerés és -előállítás technikáját már a neolitikum idején (i. e. 3000–2000) alkalmazták ezen a területen.

Előadásomban a névtan segítségével szeretném pontosítani ezekkel az igen régi gazdasági tevékenységekkel kapcsolatos eddigi ismereteinket. Külön vizsgálom Erdély, Máramaros és a Felvidék sóbányászatra utaló földrajzi elnevezéseit, a mai Magyarország területén pedig a XI. századtól napjainkig a sószállításra utaló neveket elemzem.

1. A sószállítás rövid története

A só bányászása és szállítása már I. István idejében szervezett formában folyt a királyi birtokokon. A szállítást szárazföldi és vízi utakon bonyolították le. A déli vízi út a tordai bányából a Maroson Szegedig, a sóelosztás egyik központjáig vezetett. Egy másik fontos vízi út a dési sóbányától a Szamoson a Meszesi kapun át a Tiszán haladt Szolnokig, az ország második legfontosabb elosztási központjáig. A XI. században már ismert szárazföldi út volt az ún. Káliz út, mely Szegedről indult, Kalocsától